

Helmuth Plessner

Más szemmel

(1953)

I.

Már régóta tisztában vagyunk megértés és magyarázat különbségével. A tapasztalat két típusában a fogalmi elem világosan meghatározható módon eltérő karakterrel rendelkezik, amely csak akkor tud megmutatkozni, ha a tapasztalat minden típusát tekintve specifikusak annak felülről és alulról szomszédos elemei, az idea és a szemlélet, valamint ezek szomszédosságának módja. Ha erre is figyeltek volna a megértés körül folyó pro és kontra viták során, akkor a módszertani monizmust szélesebb fronton támadhatták volna. Mivel azonban túl egyoldalúan ragaszkodtak az érzéki észlelésalap régi sémájához, a fogalmak köztes szintjéhez és az ideális felépítményhez, kizárólag arról a kérdésről vitáztak, hogy szükséges-e alapjaiban elválasztani a megértésnek és a magyarázatnak köszönhető belátást, és így az eszmecsere gyakran definícióknál rekedt meg anélkül, hogy magát a dolgot előmozdította volna.

Ha Misch¹ követve szembeállítjuk a magyarázatot mint *cognitio circa rem*-et a megértéssel mint *cognitio rei*-vel, és ha most az egyszer nem vesszük tekintetbe az idea tényezőjét, akkor szemlélet és fogalom viszonya kerül a középpontba. Annak érdekében, hogy az értő felfogás közvetlenül a dolgok velejéig hatolhasson, átláthatóvá kell válnia az érzéki–szemléletes anyagnak, amelyből személyes és történelmi–társadalmi élettapasztalatunkat felépítjük.² Az anyag átláthatósága itt csak egy másik utat biztosít a dologhoz, nem az út tévedhetetlenségét. Az élettapasztalatban nem csekélyebb a tévedés lehetősége, mint a természet megtapasztalásában. A félreértés és a félremagyarázás elleni harc az ember állandó kísérője, a szellemi–társadalmi élet tudományos tanulmányozása számára pedig – ha mindig más és más szinten is – problémát jelent. Ennek fényében viszont az emberi anyag tipikusan áttetszőnek mutatkozik a dokumentumokban és a tárgyi emlékekben, mint emberi magatartás, mint nyelv és munka. Nem úgy jelenik meg, mint puszta szín és forma, hang és nyomás, mozgás és súly, hanem valamit kifejez, tanúsít, jelent. A természettudós a mértékviszonyoknak megfelelő kérdés alapján jut el ahhoz, hogy a jelenségeket

¹ Georg Misch: *Die Idee der Lebensphilosophie in der Theorie der Geisteswissenschaften*. In: *Kant-Studien* 31 (1926), 536–548.

²² Freyeren és Erismannon kívül vö. mindenekelőtt Nicolai Hartmann: *Das Problem des geistigen Seins. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften*. Berlin – Leipzig, de Gruyter, 1933. 360. skk. Az „átláthatóság” elméletének kialakítására elsőként egy 28 évvel ezelőtt megjelent könyvemben tettem kísérletet: *Die Einheit der Sinne. Grundlinien einer Ästhesiologie des Geistes*. Bonn, Cohen, 1923. A könyv egyben jubileum is volt. [Új kiadás: *Gesammelte Schriften*. Szerk. Günter Dux. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003. 3. k. 7–315.]

és változásait egy feltételezett összefüggés jeleként értelmezze, amelynek tartalmaznia kell a beavatkozásra vonatkozó útmutatást, hogy ennek alapján meggyőződhessen feltételezése helyességéről vagy helytelenségéről. Efféle kerülőutak közötti választásban áll a *cognitio circa rem* művészete. Ezzel szemben a szellemtudós először is minden esetben a vizsgált anyag szerkezetéből származó, közvetlenül adott hozzáférési lehetőségeket követi. Szövegeket fejt meg, egy nyelvet olvas, igyekszik egy emberi kéz alkotta művet indítékaiból, személyes célkitűzéseiből, társadalmi jegyeiből és megfontolásaiból megérteni, és így hasonló útmutatásokat követ, mint minden ember az egymás közötti érintkezésben. Ő sem nélkülözheti a hipotéziseket, ha összefüggésekről, a szerzőség kérdéséről, a kronológia megállapításáról, a hatások ismeretéről, az oksági viszonyok konstrukciójáról van szó. Az eredet vizsgálatának rendhagyó eseteiben segítségül kell hívnia a kémiát és a röntgenanalízist, a datáláshoz talán még a csillagászathoz is vissza kell nyúlnia. De maga az anyag magyarázatot, nem számítást kíván, mert minden érzéki anyagszerűsége mellett emberi szellemre utal. Ahogyan az emberek közötti kapcsolatban az ember a történelmi távolságokon túl érzéki okokból is tévedhet, úgy lehet valamire vak vagy érzékeny a lelki beszűkültség és az elfordulás, a lelkesedés és a szerelem, s ezernyi személyes indok következtében. A természettudóst ez a veszély nem fenyegeti. Tárgya és módszerei lehetővé teszik számára, hogy szerepét a megfigyelő egzisztencia-minimumára redukálja. A szellemtudósnak viszont eleget kell tennie annak az elvárásnak, hogy teljes személyiségét vesse be minden rezonanciaképességével együtt. Noha képességeit racionális ellenőrzés alá kell vonnia, mégis muszáj szabadjára eresztenie őket, hogy ezáltal az anyag megmutatkozzék, hogy ezáltal lássa az anyagot.

A szellemtudományok esetében, amelyek az élettapasztalatból táplálkoznak, és annak útmutatásait követik, másképp merül fel szemlélet és fogalom kérdése, mint azt a filozófiai hagyomány szeretné. Ne feledjük, hogy a tapasztalati megismerés kétkomponens-elmélete, vagyis szemlélet és fogalom szétválasztása, amelyet Kant a székfoglalója óta fejlesztett, nagy előrelépést mutatott Leibnizhez képest, de ahogyan Leibniz, ő is csak a matematika és a természettudomány megismerésmódját tartotta szem előtt. Egy másik megismerésmód elfogadásával valamint tárgykörének megváltozásával a kanti dualitástézisnek kérdésessé kellett válnia, de legalábbis az egzakt tudomány körére kellett korlátozódnia. Mivel az észlelés tudománya a 19. század fiziológiájában és pszichológiájában nemcsak mint laboratóriumi kísérleteket alkalmazó természettudomány formálódott, hanem – ezzel összhangban – éppen a kanti filozófia befolyása alatt állt, a tapasztalat kétkomponens-elmélete szélesebb bázisra helyeződött. Csak a számtalan nehézség, amelybe az elmélet sodorta az emberi tudományt, illetve Dilthey, Bergson és Husserl, s végül a befolyásuk alatt álló egész modern filozófia és pszichológia kritikus ellenállása révén

került napvilágra az elszigetelt érzéki benyomásokkal dolgozó észleléstan fiktív jellege. Igen különböző utakon tették kérdésessé a gondolkodástól és éppenséggel a szellemtől független szemlélet létezését, és ezzel annak újbóli mérlegelésére kényszerítenek minket, hogy vajon minden esetben tartható-e a szellemtudományok területén a két lényegileg különböző komponens, a szemlélet és a gondolkodás éles szétválasztása. Előfordulhat, hogy a szemlélettől a fogalmon át az ideáig vezető tradicionális fokozatosság az élettapasztalat elméletének esetében teljesen el kell vetnünk, s így a magyarázat mint *cognitio circa rem* és a megértés mint *cognitio rei* ellentéte új megvilágításba kerül. Nyilvánvaló, hogy ez a kérdés érinti a rész és egész viszonyát, annak kiválasztását, ami igazán jelentős, az értékvonatkozás szerepét, a szellemtudomány fogalomképzésének nézőpontoktól való függőségét és a szellemtudomány a priori-jának további aspektusait is.

II.

A szellemtudós hivatásából adódóan tárgyakkal – szövegekkel, műalkotásokkal, mindenfajta emlékekkel, ábrázolásokkal – foglalkozik, melyeket érzékszerveivel észlel, és adott esetben természettudományos módszerekkel vizsgál. Mivel ezek a tárgyak az emberi világ bizonyítékaiként és a világról való ismereteink forrásaként jelennek meg, a felületes értelmező a szellemtudományos tapasztalat kiindulópontját azonosítani fogja a természettudományos tapasztalat kiindulópontjával, és a kérdést, mely a szemléletnek a megértésben betöltött szerepét firtatja, a szemléletnek a magyarázatban betöltött szerepére utalva válaszolja meg. Eközben átsiklik afölött, hogy az érzékek funkciója mindkét esetben különböző. Jóllehet dolgokkal – vagy ha úgy tetszik, jelenségekkel – hoznak kapcsolatba minket, de ami az egyik esetben – a természettudós számára – a megfigyelés szubsztrátuma, az a kultúrtörténész esetében az emberi tudás egy adott korból származó dokumentuma. Még akkor is, ha egy régi kézirat papírfajtájának vizsgálata a dokumentumot természeti szubsztrátumként kezeli, keletkezési idejének megállapításához csak egyfajta segédeszköz, ha mégoly mérvadó is. Nincs köze az emberi gondolatok világához, amelyek e természeti tárgynak nyelvi jelek és képek segítségével lettek részei. Bár a természeti tárgy észlelése sok más esethez hasonlóan itt is közvetíti a kapcsolatot azzal a réteggel, amelyben az emberi szellem kifejezte magát, mégsem hordozza az emberiszellemi világ megértéséhez szükséges vagy elérni kívánt szemléletet, már amennyiben elfogadjuk, hogy a megismerés elemeinek egymásutánisága megfordítható. Maga az érzéki észlelés éppen ezért nem tehető egyenlővé azzal az általunk keresett szemléletfunkcióval, amely szerepet játszik az élettapasztalat és az ebből táplálkozó szellemtudományi tapasztalat felépítésében.

Ámde akkor hol találjuk meg? Miként, milyen funkcióval? Jobban tesszük, ha egy másfajta helyzetet keresünk, ahol a figyelem középpontjában nem tárgyak, hanem emberek és emberi viszonyok állnak. Itt is a szokásos érzéki észlelés hozza létre azt a nélkülözhetetlen kapcsolatot, amely lehetővé teszi a miliőben való tájékozódást, az arcok, a gesztusok, a mozgások látását, a beszéd hallását, a személyek viselkedésének és teljesítményének megfigyelését. Az otthon ismerős miliőjében mindent többé-kevésbé természetesnek találunk, s így a hétköznapi érintkezés magától értetődősége kifejezésre juttatja az emberekkel és ügyeikkel történő szembesülés súlytalanságát. Mintha minden magától működne, természetesen, mintha így kellene lennie, és mi is szinte mechanikusan járjuk az ismerős utakat anélkül, hogy túl sokat látnánk. Az észlelési tevékenység erősen korlátozott, lassan nincs szemünk a város és vidékének sajátosságaira és szépségeire. A szokás hatalma elsorvasztja az érzéki szemléletet. Adott esetben csak úgy elmegyünk egy leégett ház romjai mellett, amelyet harminc évig a helyén láttunk. Bele kell botlanunk ahhoz, hogy az ismerős képet feláldozzuk az új valóság oltárán.

El kell idegenedni az ismerőség zónájától, hogy újra látható legyen. Felfrissült érzékekkel élvezzük az újbóli találkozást az immár láthatóvá vált környezettel, mely barátságosan körülölel, és képként tárul elénk. Ezt az elidegenedést fokozottan éli meg az, aki gyermekként hagyta el otthonát, és érett emberként tér oda vissza. Talán legintenzívebben az emigráns érzi ezt, kinek élete delén a hazai földre és az átöröklött szellemben eresztett ezernyi gyökere pattanásig feszül, amikor azt az egész hagyományt, amelyből élete táplálkozik, az otthon maradtak hitével ellentétben nem az őt barátságosan óvó idegenség szemüvegén keresztül látja viszont, hanem *más szemmel* fedezi fel újra.

Ami érvényes az érzéki szemléletre, az áll a keresett lelki és szellemi összefüggések szemléletére is: csak azt észleljük igazán, ami nem ismerős. Távolságra van szükség ahhoz, hogy rátekinthessünk valamire. Még ha mégoly fonák, mégoly egyoldalú is egy olyan skálához ragaszkodnunk, amely alul az érzéki tudat homályosságával és kuszaságával indul, és fent a gondolat világosságában és tisztaságában végződik, és még ha igaz is, hogy az érzékiség elnyeri önnön képszerű letisztultságát a szemlélet számára, kizárólag ezzel még nem állapítható meg az észlelés azon funkciója, amely a megértést kíséri, és egyben akadályozza. Ehhez szükséges bevezetnünk az ismerőség és idegenség fogalompárját. Ekkor már mondhatjuk, hogy az emberi élettapasztalat szerkezetében szemlélet és fogalom funkciói az idegenre és az ismerősre tagolódnak, mégpedig úgy, hogy csak az elidegenített válhat szemléletté, és csak az ismerős lehet megértett.

Természetesen a két zóna és a hozzájuk rendelt funkciók közt vannak átmenetek és kapcsolódások. Az ember csak az érthetlent igyekszik megérteni és kiismerni, csak az ismerőst

idegeníthetjük el magunktól annak érdekében, hogy szemügyre vehessük, hogy áttekinthessük. Mégsem szabad az ismerős megérthetőségét és az idegen szemléletiségét minden további nélkül definíciós ismertetőjegyekként kezelni, és megpróbálni logikai játszmába kezdeni velük. Ahogy az ismerős megérthetősége csak az értő megragadásra való készség által kap nyomatékot, úgy az idegen feltűnő-volta és áttekinthetősége is csak azáltal válik nyomatékosná, hogy készek vagyunk távolságot teremtve nézni.

Ezért sikerül a költőnek, a festőnek, a tudósnak a funkciók keresztezése akkor, amikor a már régóta ismerőset és magától értetődőt az elidegenítő tekintet által ragadja meg, és a legidegenebbet és legtávolabbt is szívébe zárja.

Az ismerős érthető, de az ilyesfajta megértésből az ember csak akkor nyerhet ki valamit önnön tapasztalata számára, ha szert tett erre a megértésre. Szerezd meg, úgy lesz a tiéd egészen. Ahhoz, hogy megszerezhessük, el kell veszítenünk, és nem mindig teszi meg az élet azt a fájdalmas szívességet, hogy kiragadjon minket abból a körből, amely ismerős számunkra. Az elidegenítő tekintet művészete éppen ezért elengedhetetlen előfeltétele minden valódi megértésnek. Kiemeli a láthatatlanságból azt, ami az emberi viszonyokban ismerős, hogy játékba hozza a megértést az eredetileg ismerősből kinyert, idegenkedést keltő feltűnővel való ismételt találkozás során. Idegenkedés nélkül nincs megértés, ez az ismerősséghez vezető kerülőút, az a sötét előtér, amelyből az ismerős mint jelenet és háttér kiemelkedik, és felfoghatóvá válik.

Példa erre bármelyik egyszerű optikai ábrázolás. Az igazolványkép – a bal fül kissé előrébb áll – az ismerős arcot a fekete-fehér idegenkedést keltő leegyszerűsítésében, a vakító fények eredményezte akaratlan torzításban adja vissza. Ha rossz a kép, akkor a mechanikus torzképből hiányzik a karikatúra csattanója, ha jó, akkor a túlzott ismerősség benyomása elfedi a szellemi fiziognómiát. Ezt a fényképész is megjelenítheti, ha ért a portré művészetéhez, az elidegenítő kerülőút művészetéhez, melynek segítségével elvezet minket az ismerőstől az idegenen keresztül a bizalmassal való újbóli találkozásig. Ezért van igaza Liebermann-nak, amikor azt mondja, hogy a rajzolás elhagyás. Ezért kell, hogy minden olyan művi ábrázolásban, amely a szellem jelenségben lévő területéig hatol, torzítás, egyoldalúvá tétel, kiválasztás, nyomatékosítás, egyszóval olyan distanciát teremtő elidegenítés munkáljon, amely képes a látókörbe vonni a tárgyat. Bár más anyaggal, más kifejezőeszközökkel, de ugyanannak a törvénynek engedelmeskedik a jó elbeszélő, sőt a történettudós is. Ahhoz, hogy az anyag képszerűen jelenhessen meg, és e képben megszólítson minket, a tudós komponáló tevékenységének szükségszerűen szelektáltan és egyoldalúan, jól adagoltan kell az anyagot alakítania, mégis úgy, hogy a válogatást végző kezét érezzük a munkán. Ezért van olyan nagy értéke még az olyan erőszakosságnak is, mint amilyen Hegelé, Marxé vagy Spengleré. A tekintetre nevelnek, provokálják a belső szemet, más szemet

adnak nekünk. A túlzások és a képletek, a merész konstrukciók itt is a megértés szemléletes előterének funkcióját töltik be.

A szellemtudomány művészete nem csupán az idegen életet, hanem a saját miliőt, a hazát, a saját tradíciót és ennek kiemelkedő alakjait tanítja más szemmel látni, amennyiben – egy valódi élmény, vagyis fájdalom révén felrázva minket – szétzúzza az ismerősséget, hogy az hályogként hulljon le szemünkről. Újfajta észlelésre sarkall, megszabadítja a tekintetet, és felvértezi az elterelő és elleplező előítéletekkel szemben. Át is éltük ezt: mely távolságtéremtő erők azok, amelyeket a történeti diszciplínák nem az 1914 óta történt megrázkódtatásoknak köszönhetnek? Az előre kijelölt pályán haladó serény munka békés időkhöz illik, amelyekben nagy szenvedélyekről legfeljebb személyes ügyek esetén lehet szó, de a világ szemléléséhez csak egy olyan kornak van bátorsága, amely alapjaiban rendült meg, és amelynek önmaga felől támadtak kétségei. Csak az szólíthat meg idegen élettapasztalatokat, ami saját élettapasztalatból táplálkozik, egyedül a csalódás keserű pohara tesz érzékenyvé. A fájdalom a szellem szeme.

Néhány jelentősebb kivételtől eltekintve beigazolódtott, hogy legyen szó akár életrajzokról, akár nagyobb összefüggések ábrázolásáról, az emberi dolgok eredeti látására nagyobb az esély zűrzavar idején, olyan veszélyes helyzetekben, amelyek lehetnek a kiválasztott egyének válságai is, mint boldog békeidőkben. A látáshoz való erő fordítottan arányos a korszak boldogságával. Azok között a német nyelvű történészek és szociológusok között, akik 1870 előtt voltak fiatalok, és akik a Birodalomban nőttek föl, egyértelmű különbség van az egyediség terén. De egyik generáció sem hasonlítható össze azzal, amely megélte 1848-at vagy Napóleon korát.

Ezek az igencsak összetett függőségi viszonyok, amelyek a szellemi és szellemtudományos munka területén kifejtett egyéni produktivitás és az élettapasztalat közt állnak fön, csak fenntartásokkal használhatók az itt vázolt ismeretelméleti kérdésben. Hiszen nem vész-e el a tudás amúgy is erősen korlátozott objektivitása, ha figyelembe vesszük a tudásra ható ilyesfajta pszichológiai és szociológiai befolyásoló tényezőket? Nem szolgáltatjuk-e ki ezáltal az emberi dolgokról való tudásunkat az egyéni nézőpont önkényének? Válasz helyett visszakérdezzünk: vajon elégséges mértékben jeleníti meg a kinyilvánított kétely az emberi dolgok sajátosságától függő nehézségeket, amelyekkel a történelmi és rendszerező szemlélettel felvértezett szellemtudós foglalkozik annak érdekében, hogy egyáltalán kapcsolatba léphessen a saját és az idegen élettel? Vajon azokat, akik (joggal) ily módon teszik fel e kérdést, nem vezeti-e minduntalan tévútra a természet illúziója, melynek anyaga – mielőtt az elmélet hatalmába kerítené – az érzéki szemléletben észlelhetően megjeleníthető a szem számára? Az emberi világ – hiába ölt testet dokumentumokban és tárgyi emlékekben – nem észlelhető. Észlelni, látni, hallani, érezni csak szimbólumok materiális hordozóit lehet, amelyek ugyan áttetszők az értelemtulajdonító alanyok

számára, ám megértésük nem lel kielégítő támaszra az észlelt adatokban. Ezek az adatok ugyan értelmezhetők, de csak olyan terv által válhatnak egy racionálisan ellenőrizhető tétel „igazolásává”, amely megint csak kapcsolódik a személyes élettapasztalat rezonancialehetőségeihez. Amennyiben az emberi dolgok történésze és rendszerezője elismeri a vitathatóság és az ellenőrizhetőség ezen követelményét, és az objektivitás szabályait minden tekintetben szem előtt tartja, akkor sem ő, sem közönsége nem ringathatja magát abba az illúzióba, hogy tétele benne foglaltatik az elveszett világ könyvében. Ahhoz, hogy ebben biztosak legyünk, szükség lenne a letűnt és élő emberiség világának olyan szemléletére, amely a természet szemléletéhez legalább abban hasonlít, hogy leválasztható a gondolkodásról (jelent esetben a megértésről). De ilyen nincs. Az emberi dolgok ilyen jellegű szemlélete nem létezik. A fenomenológia gyakorlata és beszédmódja a lényeglátásról, lényegi struktúrák tárgyilagos szemléletéről szól. Mindezt nem vitatjuk, de a fenomenológiának csak közvetett kapcsolata van a szellemi-emberi dolgok itt vázolt, a megértést szolgáló és egyben irányító szemléletmódjával. Legalábbis a kettő nem fedi egymást, amit Misch világossá is tett Heidegger-kritikájában.³

Az itt keresett szemlélet függősége a megrázkódtatástól, az elidegenítő tekintet függősége az ijedtségtől és a fájdalomtól a megértés egyik a priori feltétele még ott is, ahol emocionális színezete és személyes mélysége kevésbé nyilvánvaló. A tapasztalattól függve és egyben a tapasztalatot meghatározva ez a szemlélet a történeti gondolkodás vezetője és támasztéka a megértés útján. Függ a tapasztalattól, hiszen az ismerős elfedettsége nem törhető át megrázkódtatás nélkül (amelyet zavartalan időkben az „élmény” kevésbé harsány nevével illettek), és meghatározza a tapasztalatot, hiszen a gondolkodó megértés alapja és útmutatója az idegenkedést kiváltó dolog elnyert láthatósága. „Kétségtelen, hogy a »szellemi világ« tudománya olyan feltételek közt végzi el munkáját, amelyeknek a tudományos kutatás egész területén nincs párja. Ez a tudomány az egyetlen, amely a kutatandó dolgok alapvonásait oly módon kénytelen föltárni, hogy nem egyenesen előre nézve látja meg őket a tárgyon megjelenő meghatározottságokként, hanem úgy, hogy hátrafelé pillantva hozza őket napvilágra a tárgy szemrevételezésében már meglévő előfeltevésekként.”⁴ „A »természet« kutatója megengedheti magának, hogy lemondjon azon a priori nyomatékos megjelenítéséről, amelyet a szellemtudóshoz hasonlóan előfeltelez, hiszen az, ami ebben az a prioriban kimondásra kerül, semmivel sem járul hozzá annak meghatározásához, amit vizsgálni kíván. Megvilágíthatatlanul ott maradhat a háta mögött anélkül, hogy tárgya meghatározása csorbát szenvedne. [...] Amit ő (vagyis a szellem kutatója) a háta mögött hagy, nem hagyható figyelmen kívül anélkül, hogy tárgya meghatározása

³ Georg Misch: *Lebensphilosophie und Phänomenologie. Eine Auseinandersetzung der Diltheyschen Richtung mit Heidegger und Husserl*. Bonn, Cohen, 1931². (Első kiadás in: *Philosophischer Anzeiger* III./2., 3. és IV./3. füzet [1929/30].)

⁴ Theodor Litt: *Das Allgemeine im Aufbau der geisteswissenschaftlichen Erkenntnis*. In: *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, philologisch-historische Klasse*. Leipzig 93 (1941) 1. 36.

ne károsodna. [...] Azok az alapfunkciók, melyek lehetővé teszik a szellemi világ megvilágítását, meghatározott helyet foglalnak el azon a világon belül, amelynek megvilágítására rendeltettek. [...] Látható, hogy csak itt áll fönn az a helyzet, hogy már magával a tárgy meghatározásával megkezdte a kutatást az a priori akkor, amikor a tárgy meghatározásának feltételeit kimondja. Annak kutatása, ami maga nem szellem, nem ismer efféle összefonódást.”⁵

Amennyiben Litt-tel együtt a dilthey-i triászban („megélés, kifejezés, megértés”) azoknak a fogalmaknak a lényegét látjuk, amelyek „számot adnak azon teljesítményformákról, amelyekre a szubjektumnak képesnek kell lennie, hogy az általa elgondoltakat a »tapasztalat« érvényességével ruházhassa föl”, vagyis az egyes ember létezésének olyan élettapasztalatáról adnak számot, amely a szellemtudomány általános tételeivé növi ki magát, akkor éppenséggel minden „tapasztalat” fázisainak hagyományos sorrendje a szemlélettől a fogalmon át az ideáig megfordul. Ugyanakkor ezt nem helyettesíthetjük minden további nélkül a dilthey-i triásszal, amely még nélkülözi a szemlélet problémájának felismerését, mert annak igézetében él, ami Dilthey számára „a kutatás *tárgyaként* jelent meg – ebben az esetben lelki folyamatokként, amelyekben a szellemtudományok induktív kijelentései létrejönnek”.⁶ Csak akkor adhatunk igazat Littnek, ha felfogtuk, hogy a triász nemcsak a szellemtudományos munkában, például dokumentumok és tárgyi emlékek interpretációja során kerül alkalmazásra, hanem kifejezi az emberi-szellemi lét szükségyszerű alapszerkezetét a lét minden dimenziójával és tartományával egyetemben, méghozzá úgy, hogy magába foglalja annak érzéki-testi oldalát (a kifejezést, a nyelvet) is: „a fogalmak, amelyek elsőként annak rögzítésére hivatottak, amit a szellem tudománya lehetővé tesz, ily módon megvilágítják az élet teljes szövetét, az életét, amely ebben a tudományban ráeszmél önmagára, és így azon valóság szövetét is, amely ezen tudomány tárgya”.⁷ Természetesen ahhoz, hogy olyan élettapasztalat képződjön, amelyből nemcsak az egyén, hanem az idők szakadékain átívelő tudomány is meríthet, az élménynek elidegenítő erőket kell kibontakoztatnia, amelyek a kifejezés és a megértés segítségével idegen láthatóságba emelik az ismerős összefüggéseket. Ez a láthatóság teszi szabaddá azt a gondolkodó megértést, amely a szemléletben teljesül be.

III.

Az átélés, kifejezés és megértés mind az ismerősségekben, mind az elidegenedettségekben meghatározza az emberekkel és dolgokkal való emberi bánásmódot, ám ami az ismerősség légkörében hangsúlytalanul és szinte magától megy végbe, az az elidegenedettségekben hangsúlyossá

⁵ Uo. 35.

⁶ Uo. 33.

⁷ Uo. 36.

válk, és mesterséges-módszeres megformálást kíván. A megértés megértő megismeréssé válk, a kifejezés objektiválódik, az élmény sokkhatása felszabadítja a pillantást: más szemmel látunk. Csak az elidegenedettségnek ebben a látó megértésében jutunk el a szellemi-emberi élet keresett szemléletéhez, olyan szemlélethez, amelyre a történészek mindig is törekednek, amikor egy ember, egy korszak vagy egy egész kultúra képét akarják felvázolni. A vázlat szempontjából, amely az idea funkciójával rendelkezik, a fantázia, azaz az egy gyújtópont körül szerveződő képzelet-gazdag összeillesztés döntő szerepet játszik, amennyiben a vázlatához hasonlóan az egész körvonalazza. A megrázkódtatásból születve az elidegenedettség teszi lehetővé a fantáziát, a gondolkodást és a szemlélést. A történész beleképzei ideáját a megértés anyagába, hogy ezáltal képszerű szemléletté alakítsa.

Ha ezt a megértő megismerést a természettudomány magyarázó megismerésével hasonlítjuk össze, akkor feltűnik, hogy az előbbi elveszíti kapcsolatát a gyakorlati tudással, míg az utóbbi éppen elnyeri. A megértés azt is jelenti – Heidegger is így használta –, hogy értünk valamihez, hogy uralmunk alá vonhatunk valamit, bánni tudunk valamivel, és ehhez a tudáshoz a látás, az átlátás és a belátás egy bizonyos fajtája tartozik, amelyet a kézművesek és a sportolók jól ismernek. Az ismerősség elvesztésével eltűnik a megértés könnyedsége, és helyére a kontemplatív-teoretikus elem lép, a belátás olyan fajtája, amelyben a látás a hangsúlyos. Az idegen vagy távoli kultúrák megértésére való törekvésben is tetten érhető az a hajlam, hogy eltúlozzuk a másságot és az érthetlenséget (mint a valamiben való jártasság hiányát), hogy ily módon szert tegyünk az érthetőségre (mint képszerű áttekintésre). A természettudományban épp fordítva áll a dolog. A nem megértő látással kezdődik, amellyel a fogalmi körülírás számol. A természettudomány gondolkodásmódja kezdetben messzemenőig a szemlélethez kötött marad, kvalitatív jellegű, és így tehetetlen a jelenségek alakulásával szemben. Anélkül magyaráz, hogy jártasságot szerzett volna a dologban. Mihelyt azonban sikerült felvázolnia egy összefüggést, amely a mérés során megengedi a valódi beavatkozást, a magyarázat elveszíti a megjelölő látás jellegét, eltaszítja magától a kvalitatív, többé-kevésbé a szemlélethez kötött fogalmakat, és a jelenségek folyamában való jártassággá válk, miközben persze teljesen áttevődik az ismerősség köréből a matematikai szimbólumok jelnyelvébe.

A *cognitio circa rem* azt jelenti, hogy képesek vagyunk azon konstellációt uralva cselekedni, amelyben a „dolog” egy olyan nyelvben kifejeződve lép föl, amely ideális esetben jelekkel helyettesítette a szavak összes természetes jelentését. A *cognitio rei* a dolog magjára való rálátás, mely az eltávolított, elidegenítő megértés révén valósul meg, és egy olyan nyelvben fejeződik ki, amelynek elsajátítása megköveteli a szavak természetes jelentésével való legbensőbb életkontaktust, és elutasít a jelekkel történő mindenféle formalizálást. A természettudomány már

Galilei és Newton óta ebbe az irányba fejlődik, a szellemtudomány pedig főként a 18–19. századi nagy társadalomtudósok, filológusok és történészek óta követi ezt az utat. Már nincs ránk hatással az antikvitás sokáig érvényes eszménye, melyben a természet megismerése a felfogó látás értelmében vett igazi megértés volt, az emberi élet megértése viszont továbbra is az életet szolgálta. Mi olyan természetben uralkodunk, amelyet már nem értünk. És megértünk egy olyan emberi világot, amelyen már nem uralkodunk.

A megértés és az uralkodás legnagyobb veszélye a kettő különválásában rejlik, jóllehet ez a modern tudományos gondolkodás jellegében gyökerezik, és korunk egyik csodálatra méltó teljesítményévé fejlődött. Mert az ember ott, ahol megragadhatja a másik embert, természetként, s nem szellemként akarja uralni, ami abból ered, hogy – inkább csak sejtve, mintsem felfogva – képtelen összehangolni az uralkodást és a megértést, és kijelölni az ember helyét egy olyan kozmoszban, illetve teendőjét egy olyan kozmoszért, amelyben természet és szellem találkozik. Az idegen és elidegenedettségében is saját lelkiségbe és szellemi életbe való szubtilis behatolás, valamint az ember módszeresen minden emberit kikapcsoló, természeti tárgyá történő objektíválásának paradox szinkroniája a fajelméletben vetítette előre árnyékát. Egy *brave new world*, amely még ennél is kiterjedtebb hatalmi lehetőségekkel rendelkezik, könnyedén képes effajta dilettáns hazugságok nélkül is működni. Ha a filozófiának nem sikerül egyensúlyba hozni az emberi világ megismerését a természet megismerésével, az uralkodást a megértéssel, akkor semmiféle politikai előrelépés, semmiféle vallási ébredés nem háríthatja el tartósan az embert fenyegető veszedelmet.

Az alábbi megfontolások révén mégis – s különösen az említett veszély tekintetében – szembeszállnék a dilthey-i életfilozófiának címzett gyakori szemrehányásokkal, melyek szerint az minden-megértésével saját világtudatának relativizálását készítette elő, és elősegítette a bizonyosságok megrendülését. Ha a megértés eljut önmaga valós történeti feltételeihez, s ha ezeket a tudatba emeli, és nem nyugszik, míg nem válik a maga számára is idegenné, és míg meg nem ragadja magát az eltávolító pillantásban, akkor ebből az ember számára újfajta biztonság és szabadság adódik. Csakhogy nem szabad félúton megállnia. Saját világunk elidegenített látását teszi lehetetlenné egy semmire sem kötelező élet- és egzisztencia-fogalom, amely idő és világ nélküli szubstrukcióként vázolja minden olyasmit magában hordoz, amit az emberek létrehoztak, vagy még létrehozhatnak, amennyiben ez a fogalom megmarad az etika és az antropológiai vizsgálat félhomályában, ami az egzisztenciál-ontológiában meg is történik. A belátás ereje csak a korlátozott tapasztalaton tehető próbára. Félelmetes pátosza a megértésnek is alapja és határa marad. Az élettapasztalatból kell kiindulnia, és ahhoz is tér vissza.

A megértésben saját magamat kell mozgósítanom, hogy a tárgy, amelyről szó van, szóhoz jusson. Minél nagyobb ez a mozgósítás, azaz minél gazdagabb és mélyebb, s minél nagyobb mértékben esik latba a személyes rezonanciaképesség, annál nehezebb, annál súlyosabb lesz a tárgy. A megértés nem azt jelenti, hogy azonosítjuk magunkat a másikkal, miközben eltűnik köztünk a távolság, hanem hogy a másik ismerőssé válik a távolságban, amely egyszerre láttatja őt másikként és idegenként. Az emberi-szellemi élet szemlélete a megértéshez kötött marad, és éppolyan mértékben veszíti el önmagát, ahogy a megértés ismerőssé válik számunkra. De ez nem örökérvényű. Idővel megfakul, ami egyszer a megrázkódtatásban és a teremtő fantázia behatolásának köszönhetően egy tradíció ellenében láthatóvá vált. Magától értetődő és banális lesz, a látás eltűnik. Minduntalan szükségünk van más szemre, hogy ismét, más módon tegyük láthatóvá azt, amit régen láttunk, de nem tudtunk megőrizni. Mindig visszatérhetünk az érzéki szemlélethez, bármilyen legyen is fogalmi feldolgozása. A természettudományos kísérletezés is erre épít, ez feltételezi az érzéki benyomás azonosíthatóságát is bizonyos meghatározható körülmények esetén. De az emberi-szellemi dolgok szemléletéhez nincs visszatérés. Az nem őrizhető meg. A hagyomány részévé válva az őt megidéző nyelv⁸ szavai révén megteremti az ismerősség közegét, hogy végül elmerüljön benne. Más emberekre van szükség, más megrendülésekre és félelmekre, hogy leessen a hályog a szemünkről. Az emberek és az emberi dolgok szemlélete csak úgy lehetséges, hogy másokként, más szemmel nézünk.

E tézist cáfolandó és a tudományos munkamódszer egységét megvédendő mondhatnák, hogy végül is bármely területen tett felfedezés a szemlélet újjáalkotásától függ, az a kiinduló- és végpontja. A matematikusoknak, fizikusoknak, biológusoknak is leesik a hályog a szeméről – és ennek ellenére különböző nyelven beszélő és különböző hagyományt ápoló emberek és korszakaik között fennmarad a folytonosság a kutatás során.

Ez ellenvetésnek tűnik, de valójában tézisünk igazolása. Egy adott helyzetben a természettudósok és a matematikusok is általános emberi korlátokba ütközhetnek. Egy probléma megoldása mindig bizonyos feltételekhez kötött, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy megoldásként sikerüljön a „mező átstrukturálása” függetlenül attól, hogy az adott mező felépítésében milyen „elemek”, vagyis számok, fizikai vagy kémiai szimbólumok, érzéki adatok, szójelek vagy más jelentéshordozók vesznek részt. Mint általában a nehézségek megoldása során, itt lép közbe a fantázia, amely nélkül nem boldogulhatnak sem elméleti, sem gyakorlati beállítottságú emberek, sem tudósok vagy műszakiak, sem művészek, sem államférfiak; a fantáziának, amely képessé tesz minket arra, hogy megszabaduljunk egy adottságtól, és kombináljunk vele, végső soron mindenkiben meg kell lennie, még ha csekély mértékben is.

⁸ Vö. Nicolai Hartmann: *Das Problem des geistigen Seins*. Berlin, de Gruyter, 1933. 426–434. (A *Das Absinken der Begriffe* című fejezet.)

De a fantázia tényezője a matematikában, a természettudományban és a tőlük függő diszciplínákban arra korlátozódik, hogy csupán alkotó módon valamilyen kiegészítő szerepet játsszon az új összefüggések felfedezésében, mert ezek definíciók, megegyezések és kísérleti rendszabályok talaján álló, azonosítható nagyságok és operatív szabályok értelmezéstől független állományával rendelkeznek. A szellemtudományok azonban nincsenek ebben a helyzetben. A szellemtudományok észlelhető szemléleti bázisa szövegekből és dokumentumokból áll, és csak a megértő részvétel segítségével válik teljes egészében szemlélhetővé. A fantázia kiegészítő funkciója nem csupán a hipotéziseknek, hanem maguknak a kiindulási elemeknek a létrehozásában is részt vesz, amelyekkel a hipotézisek számolnak. Ha a szellemtudós olyan anyaggal dolgozik, amely egy benne kifejeződő létezés nélkül nem ragadható meg, akkor a szellemtudomány elmélete semmire sem megy a körsémával, amely a – szemlélet – fogalom – az egész ideája – fogalom – szemlélet – sorrendjét építi fel. A természet megtapasztalására érvényes, érzéki szemlélet és fantázia között fennálló viszony itt az ellenkezőjére fordul. Az érzéki szemlélet válik segédeszközzé, és a fantázia a megértés elméleti felépítésében betöltött funkciója mellett egyúttal azt a feladatot is megkapja, hogy folyamatosan jelenlévővé tegye azt a valóságot, amely a korabeli emberekkel együtt visszafordíthatatlanul odalett. Így a fantáziára hárul azon tárgyak létrehozása, amelyeknek szemléletében beteljesedik a megértés.

A visszahozhatatlan jelenlévővé-tétele csak egy nem formalizálható nyelvben megy végbe, amely a képzelőerőre apellál. Így két dolog adott: a fantázia feladat lesz azon tárgyaknak a szövegekben és a tárgyi emlékekben megkövetelt létrehozása, amelyek szemléletében beteljesedik a megértés; a tárgyak létrehozása nem választható el az élő nyelvközösségtől, és nem óvható meg a pusztulástól. Folyamatosan eredendően kell megújítani.

Hecker Héla, Iványi-Szabó Rita és Tóth Csaba fordítása